

Портрет Івана Дзюби роботи народного художника України Рафаеля Багаутдінова. 1987 р.

про «много давне і сучасне»:
якоб ми стільки зусилля в нього поклали.
28.07.98 І. Дзюба

«Дзюба — постать століття»

Ці слова ще 1964 року сказав редактор еміграційного журналу «Сучасність» Іван Кошелівець. А за кілька років по тому шеф КДБ України «товариш» Федорчук, прийшовши в камеру до арештованого після написання праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, стверджував, що його скоро всі забудуть. Помилявся генерал, адже ще за тих застійних часів опальну працю видали в сорока країнах, навіть у комуністичному Китаї. А її автор і нині залишається чи не найвідомішим мислителем і діагностиком часу. Про це, зокрема, свідчить і чергова його книга «Нагнітання мороку», що побачила світ до нещодавнього ювілею Героя України академіка Івана Дзюби (26 липня він відзначив 80-річчя). Як, утім, свідчать і видані раніше тритомник «З криниці літ», книга «Порнократія на марші», тритомник російською «Сквозь завихрення времен» та інші.

Але найінтимніше постать і життя Івана Дзюби розкриваються в його книзі «Спогади і роздуми на фінішній прямій», яка в майже 1000 сторінках акумулювала щонайменше півстоліття. З цієї книги й почнімо.

Рідкісна доля Івана Михайловича, її непересічність і навіть посіченість на друзки-періоди, як у дитячому калейдоскопі, складається в щось ціле, просто візерунки бувають різні, залежно від повороту чи ракурсу. Так-от, у день презентації книги «Спогади і роздуми на фінішній прямій» у фонді «Україна» я поцікавився в Леоніда Кучми: коли він уперше почув ім'я Івана Дзюби і як його тоді сприйняв?

— Почув я про нього досить давно, працюючи в Дніпропетровську в ракетно-космічній галузі. І треба сказати, що почув у суто негативному контексті, як і більшість радянських людей. І цей його імідж у моїй свідомості оселився надовго. Між іншим, багато років я був упевнений, що Іван Дзюба — уродженець Західної України (як тоді казали, «бендера»), а не Донбасу, де він насправді народився й навчався на філологічному факультеті Донецького, тоді ще Сталінського, педінституту. Все те відклалося в моїй голові, та й у свідомості чи не більшості співвітчизників саме тому, що за Іваном Михайловичем закріпилася репутація «затятого націоналіста». Слава Богу, ми дожили до часів, коли можна дізнатися більше й без перекручень. Хоч як це дивно, сьогодні на багато речей ми з Іваном Михайловичем дивимось практично однаково...

Тут важливий, окрім іншого, саме момент «історії з географією», бо через сучасну «глухоту», яка прийшла на зміну радянській цензурі, багато хто досі не знає, з яких країв Іван Дзюба, куди конкретно йшов сам та й інших вів. Тож «Спогади і роздуми на фінішній прямій» однозначно підкажуть!

Книга висвітлює багато невідомих і непарадних, а то й просто зметених зі скрижалей масової свідомості вихорами тоталітаризму сторінок історії. Спочатку це дуже конкретна приватна історія сільського хлопчика передвоєнної та воєнної доби. Тож — зовсім не академічне дитинство, зокрема пронизливі подробиці про чудесну з'яву батька в рідній хаті під Волновахою, який у 1942-му повернувся, втішки з полону, хоча, як пізніше з'ясувалося, — ненадовго...

Основним простором для дитячих забав малого Івана були забори та печери. Одна з них не тільки давала сховок від бомбардувань, а ще й прислужувалась інколи для романтичних пригод. Як пише автор, «оскільки гаїв у нас не було, то деякі нетерплячі пари «ходили в забори», а там було до сховатися від чужого ока. Отож слова зі славетної комсомольсько-стахановської пісні: «Девушки пригожие (пацани додавали «на чертей похожие») // Парня песней встретили, // Руку дружбы

подали, // Повели в забой», — звучали для нашої пацанви як соромицькі».

Більше того, ці самі пацани наважувалися там лякати німців, котрі з «подругами» навідувалися до печери. Вони їм влаштовували справжній кам'яний обвал і тікали. Та недовго малий Іван радів спілкуванню з татом: батькові знову випав фронт, і через два роки Михайло Дзюба загинув у боях під Ригою. Там, на околиці Єлгави, його й поховано у братській могилі. Не приховує Іван Михайлович і зовсім невигащні для себе обставини: коли помер Сталін, він, майбутній дисидент-антисталініст, лив юначі сльози, як, власне, й більшість його сучасників. Іван Михайлович зізнається, що довго було потім соромно і лише згодом, коли дізнався, що плакав тоді й академік Андрій Сахаров, стало трохи легше...

Натрапимо у книзі й на згадку про знамениту поїздку до Львова разом із Вінграновським і Драчем на початку 1960-х, після якої вони привезли не лише перспективу переслідувань і «вуха стежень», а й кожен

Іван Дзюба, заарештований у 1973 році. Архів СБУ

по... майбутній дружині-західнячці. В долю й серце Івана Михайловича ввійшла вірна подруга-соратниця Марта, яка досі ділить із ним усі радощі й печалі.

Не оминув автор і періодів роботи у «Вітчизні» (за неоднозначного Козаченка, а краще сказати – разом із Павлом Загребельним) чи у видавництві «Дніпро», звідки Івана Дзюбу й забрало КДБ (хоча перед тим, уже після обшуків, за вказівкою самого Петра Шелеста на кілька днів Дзюбу навіть поновили на роботі), і нелегкого періоду перебування у внутрішній тюрмі КДБ, згадавши своєрідних співкамерників, серед яких траплялися й доволі колоритні «підсадні качки».

Майже оптимістичним видається подальший період, коли протягом 1974–1982 років він, автор дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що побачило світ чи не в усіх провідних країнах (окрім СРСР, звичайно), працював... коректором і кореспондентом багатотиражки Київського авіазаводу. Навіть ці заводські роки Іван Михайлович не вважає втраченими, бо спілкування з тодішнім робітничим класом багато чого дало майбутньому академікові. Словом, у книзі можна знайти всі етапи зростання – людського й творчого – аж до поданого наприкінці видання виступу на Першому всесвітньому форумі українців 1992 року.

Ліна Костенко років зо три тому сказала: «Іван Дзюба – це етика». Погоджуюсь на сто відсотків. І не лише тому, що обох їх не просто високо ціную, а й люблю. Але це не заважає критично зазначити, що ця сама етика, якої бракує, на жаль, більшості сучасних гуманітаріїв, стає й на заваді в даному разі, сказати б, обмежує самого автора. Природна інтелігентність та м'якість спонукають автора до того, що багатьох, очевидно, не найкращих людей, котрі ще топчуть ряс, він означає в книзі

так: «письменник N», «критик N» чи просто «ім'ярек». І оскільки зазвичай ці Дзюбові «ім'яреки» – люди далеко не такого масштабу, як, скажімо, приховані під кличками у творі Катаєва «Алмазный мой венец», але легко впізнавані Єсенін, Нарбут чи Маяковский, то навіть у вишуканій читацькій уяві не ідентифікуються й не затримуються в пам'яті.

Дуже цікавими видаються подробиці, наприклад, про мовні скарги дружини Марти, неологізми дочки Оленки («небенята» – про янголів, «небиня» – про саму себе) або ж казки, творені з онукою під час прогулянок у Кончі (скажімо, про те, як четвер посварився із середою та п'ятницею, й захотіли дні тижня, особливо понеділок, помінятися місцями). Це цікаво ще й тому, що виявляє характерну неординарність саме близьких людей Івана Михайловича. Цікаво, що на презентації сам автор «Спогадів і роздумів...» не без жарту назвав свою книгу «плагіатом». Бо, мовляв, вона має ще трьох неказаних співавторів – саме цю жіночу трійцю він і мав на увазі. А «викрутився», за його словами, лише таким чином: присвятив книгу пані Марті «замість віршів про кохання».

Чи не найпримітнішими в цьому сенсі є сторінки, віддані незабутньому Миколі Вінграновському, – саме завдяки дорожчій конкретиці й персоніфікації. Власне, Іван Михайлович на цей ряд сторінок ніби передає авторство неперевершеному поетові-лірику з його цілком конкретними, навіть датованими не лише роками (1981–1989), а й днями, висловлюваннями й бесідами переважно в неформальній обстановці.

Ця книга корисна не лише тим, що належить перу «совісті нації» (так називалось якесь із колишніх наших інтерв'ю з Іваном Михайловичем), одному з яскравих творців незалежної України. Вона потрібна не тільки, скажімо, для уточнення історії (приватної та суспільної), а й географії.

Перед розмовою з ювіляром не зайве навести цитату з листа Нобелівського лауреата Олександра Солженіцина, який 1968 року написав Івану Дзюбі: «С кем-с кем, а с Вами давно хочу познакомиться, думаю, что мы во многом друг друга поймем. Жалею, что прошлый раз в Киеве Виктор Н. (Виктор Некрасов. – Ст. Б.) не споровился нас с Вами познакомить. Но ничего, годы еще не все ушли. Крепко жму руку».

– Іване Михайловичу, як розвивалися ваші відносини із Солженіциним?

– Знаєте, відносини наші розвивалися не дуже. Після того якийсь час було у нас листування. Але недовго. Потім у нього вимушено виникла Америка – так ми й не побачилися. Ви, звичайно, пам'ятаєте, як він спочатку у своїх творах шанобливо та з розумінням говорив про українців. Потім у ньому відбулася сумна еволюція, посилюлися нотки шовінізму. І те, що він віщав у подальші роки, для нас дуже мало прийнятне...

– Це було несподівано для вас? І чи не писали ви йому про це?

– Чесно кажучи, це мене вразило, я справді не міг припустити подібного. Але писати йому не став – це його вибір.

– В останні роки, як я підозрюю, вам самому вже, напевно, набридла актуальність вашої праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що, на жаль, затьмарює для багатьох читачів інші ваші серйозні твори...

– Дійсно, і це мене по-своєму турбує. Біда в тому, що сучасний рівень розвитку суспільства не дозволяє, так би мовити, списати цю роботу в архів. Тут згадую зовсім недавній випадок у центрі Києва. Поспішаючи, я забіг у кафе. Мене досить швидко обслужила дівчина і потім так доброзичливо питає: «Ви з України?». Це питання у неї виникло від інтересу, оскільки української вона, можливо, ще не чула, а я говорив українською. І пригадується інша історія, досить давня, коли в 1962 році ми втрьох із Іваном Драчем та Миколою Вінграновським поїхали виступати до Львова, як сказав один колега, «будити поснулий Львів». І ось зайшли пообідати в одне кафе біля оперного театру. Коли ми там розговорилися, офіціантка підійшла й запитала з цікавістю: «Ви з Болгарії?». До чого ж повинна була дивувати українська мова в «українському П'ємонті, місті Лева», щоб прийняти нас за болгар! Хоча Львів, звичайно, в усі часи був найбільш україномовним. Це я до того, що мало що міняється з часом.

– Приємно, що відомий москвич-дисидент Лев Копелев, колись прочитавши роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написав вам зворушливого листа... українською мовою, де під враженням прочитаного розмірковував про загрозу людству, як

вже тоді бачилася йому страшнішою від ядерної. А саме про загрозу стандартизації, або «термітизації», душ людських. Як по-вашому, чи змінилися за сорок років масштаби цієї загрози?

– На жаль, загроза нівелювання душі, яку ще тоді побачив Лев Копелев (спасибі, що ви його згадали), сьогодні на кілька порядків вища, ніж тоді. І виною всьому ті процеси, котрі включає така, здавалося б, безневинна річ, як глобалізація. Про це можна говорити довго. Зазначу лише, що глобалізація в тих формах, у яких відбувається нині, набагато страшніша, ніж комуністична інтернаціоналізація.

– До речі, ви ж із донецьких і вчилися в російській школі. Звідки тоді взявся такий потяг до всього українського?

– Я дійсно вчився в російській школі. А українську мову знав від матері та сусідів. До слова, тоді навіть у російській школі українську вивчали на три порядки краще, ніж тепер. Якось дуже серйозно ставилися до цього. А потім був Сталінський (Донецький) педінститут, і тут у мене з українською не було проблем: коли до мене зверталися українською, я відповідав так само, а якщо – російською, теж, відповідно, російською. Я завжди любив і знав українську мову та літературу, але, будучи студентом, ще не бачив тоді проблем у тому, що відбувалося навколо, у тому числі й з мовою. Почав над цим замислюватися, і цей процес зайняв у мене декілька років – до написання цієї моєї роботи й під час її народження. Власне, повністю моє пробудження відбулося вже в Києві. І, може, тому, що я був, так би мовити, свіжою людиною, яка тільки почала жити в Україні, так гостро й написав про це. Звичайно, сьогодні я багато що написав би по-іншому. Але коли говорять, що «Інтернаціоналізм чи русифікація?» дотепер залишається актуальною (про що я дійсно жалкую), я хотів би зазначити, що там ідеться не тільки про мову, а й про досить тверді вимоги до компартії щодо української культури, структури суспільства й демократії, про що, звичайно, тоді не прийнято було говорити.

– Ліна Костенко, виступаючи на презентації вашої книги спогадів, резонно визначила: «Дзюба – це етика». Але, здається, дуже багато хто досі ще вважає, що Дзюба – це політика...

– Дійсно, коли ми починали, то зосереджувалися саме на етиці й естетиці, воювали саме за їх рівень у нашій літературі та культурі. А нас просто випхнули в політику. Нам шили політику, щоб було легше представити нас відщепенцями.

– У перевидання «Інтернаціоналізм чи русифікації?» включено цікаві документи і свідчення: від думок знаних західних учених про вашу книгу до обговорень на Політбюро ЦК. Є там і згадка про

вечірку в київському ресторані «Млин», де компартійні бонзи святкували вихід книги, спрямованої проти вас, під назвою «Що і як обстоює Іван Дзюба?» Хто її справжні автори?

– О, це була «група товарищів», які за завданням ЦК колективом писали ту брошуру, видану під прізвиськом Богдана Стенчука. Хоча саме такої людини на тій гулянці не було, як згадував у книзі «Важкі уроки. Роздуми колишнього партійного працівника» відомий комуніст Георгій Крючков. Сам він на цій гулянці був присутній, але тільки наприкінці заходу зрозумів, що тости за творчий успіх і за відсутнього Богдана Стенчука вельми символічні, бо сам образ автора був, так би мовити, збірний. Узагалі, авторам брошури дуже не пощастило, тим паче що прізвище Стенчук (в англійському написанні «Станчук») – не зовсім пристойне слово. Так вони ненавмисно самі себе підставили, а потім і В'ячеслав Чорновіл їм гідно відповів роботою «Що і як обстоює Стенчук?».

– Наскільки, на ваш погляд, зростає самосвідомість народу?

– Це найбільша проблема! Це на рівні індивідумів, і не можна сказати, що у студентів вона зростає іншими темпами, ніж у селян або робітників.

Це скоріше індивідуально: одні люди глибше переймалися зростанням національної самосвідомості, інші – майже ніяк. Але в цілому самосвідомість, з якої і виростає національна ідея, іще залишається на низькому рівні й досі не є визначальною силою в масштабах суспільства.

– Торкнімося більш радісного – навіть не того, що на вас кілька років тому наділи мантию почесного професора НАУКМА, а суті вашої тодішньої лекції на важливу тему: "Микола Хвильовий: від "азіатського ренесансу" до "психологічної Європи". До речі, я не знав, що особисто Сталін у 1926 році так майстерно організував цькування Хвильового...

– Усе почалося з поїздки Шумського, який був у ті роки серйозним авторитетом, до Сталіна. Він поскаржився вождо на політику Кагановича в Україні. Сталін відповів листом в українську столицю Харків, третину якого присвятив особисто Хвильовому, критикуючи його небезпечні помилки: ідею дерусифікації українського пролетаріату, а особливо його відомий заклик "Геть від Москви!". Хоча Микола Хвильовий підкреслював, що ідеться не про економіко-політичну сферу, а лише про культурну, і то – з метою подолання вторинності, про культурну відсталість, щоб підсилити темпи національного самоствердження. Та ці ідеї перевели в політичну площину, і Хвильовий досить швидко зрозумів, що він приречений. Але він і донині актуальний як у прозі, так і в статтях, бо вперше сформу-

лював ідею про громадянське суспільство. При цьому пропонував нам орієнтуватися на Європу, яка за століття виробила ідеал цивільної людини, що є, так би мовити, власністю всіх класів – від пролетаря до буржуа. Тобто жива людина впливає на суспільство – ось мета.

– Але ще в 1915 році великий киянин Микола Бердяєв, засланий пізніше Ленінінм за кордон, попереджав про "сутінки Європи", її "варваризацію", зростання споживацтва й "масової культури". Чи варто було в таку прагнути?

– Тут головне – як саме прагнути, звичайно, не у "варваризовану", а в кращу, залишаючи за собою національну своєрідність і власну духовність. До речі, той самий Хвильовий казав: якщо якийсь народ століттями в різних формах проявляє волю до незалежності, то рано чи пізно добуде її. Більше того, письменник стверджував, що державна незалежність України «неминуча», інша справа, що нинішня Україна ще не зовсім така, якою він бачив її, але від цього його пророцтво не менш цінне. У ті часи Хвильовий не міг передбачити все до дрібниць, але ж і передбачений ним «азіатський ренесанс» у ХХІ столітті посилюється. Звичайно, коли радянська влада розширила поняття «куркуль» до майже всіх селян і коли в 1932–1933 роках Хвильовий побачив на вулицях Харкова перші трупи померлих від голоду, він був шокований і зрозумів свою помилку у ставленні до, так би мовити, "куркульства". До речі, ця трагедія стала однією з причин його самотубства.

– Наскільки ви прихильно чи критично ставитеся до сучасного письменства?

– Звичайно, в теперішньому літпроцесі дещо може викликати й іронію, і неприйняття. Таке було скрізь і завжди. Але взагалі маємо нині дуже цікаве покоління – і в прозі, і, особливо, в поезії. Є про що говорити. Недавня літературна молодь зробила (чи робить) велику історичну справу. Як свого часу шістдесятники відновили престиж української літератури, так і вона тепер. Я абсолютно не поділяю погляду, який часто почуєш від колег, що після шістдесятників нічого немає. Це насправді не так! Маємо стільки нових цікавих імен у літературі! Хочеться про них багато сказати, а я «вгроз» у класику й усе сподіваюся, що ось-ось звільнюся і буду писати про сучасну літературу. І дещо таки пишу, хоча не стільки, як мені хотілося б. Ось щойно надрукував у «Літературній Україні» велику статтю про чудового поета Володимира Затулівітра. Зараз закінчую роботу про особливості пізньої лірики Ліни Костенко. Потім дійде черга, сподіваюся, й до молодших...

Розмову вів
Станіслав БОНДАРЕНКО.